

ნიკა თუშაბრამიშვილი

* საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, რუსთაველის გამზირი 3, 0105, თბილისი, საქართველო, ელ.ფოსტა:

ზემო იმერეთის მღვიმეები და ზედა პალეოლითელ ადამიანთა სამეურნეო საქმიანობა

ზემო იმერეთის რეგიონი, კერძოდ კი, ჭიათურა-საჩხერის ადმინისტრაციული რაიონების ტერიტორია უაღრესად მდიდარია ძველი ქვის ხანის ძეგლებით. ეს ფაქტი ცნობილია ჯერ კიდევ XIX ს-დან. სწორედ ეს რეგიონი ფაქტიურად ერთ-ერთი ის ტერიტორია გახლდათ, სადაც დაიწყო ძველი ქვის ხანის კვლევა საქართველოში.

ჯერ კიდევ XIX ს-ის 70-იანი წლებიდან ა. იოაკიმოვიჩმა, ს. სიმონოვიჩმა, ა. ბერნაცკიმ და სხვებმა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, მათ შორის მდ. ყვირილას ხეობაში, ქვის ხანის ცალკეული იარაღებისა და ცხოველთა ძვლოვანი ნაშთების არსებობის ფაქტები დაადგინეს. ამ პერიოდისთვის ა. ბერნაცკიმ გამოაქვეყნა ცნობები ჭიათურის მახლობლად, სოფ. რგანის ტერიტორიაზე ერთ-ერთ მღვიმეში განათხარი ადამიანისა და მღვიმური დათვის ძვლოვანი ნაშთების აღმოჩენის შესახებ [А.Бернацкий. Газета 84, 255].

მეტად მნიშვნელოვანი იყო პოლონელი მკვლევარის – სტეფანე კრუკოვსკის მოღვაწეობა ჩვენში. იგი საქართველოში კავკასიის მუზეუმის (დღეს საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, ს. ჯანაშიას მუზეუმი) მოწვევით ჩამოვიდა.

სტ.კრუკოვსკის, რომელიც ეყრდნობოდა ა. ბერნაცკის იფორმაციას ჭიათურის რაიონის სოფ. რგანის ტერიტორიაზე მდებარე მღვიმეში განამარხებულ ცხოველთა და ადამიანის ძვლოვანი ნაშთების აღმოჩენის შესახებ [Замятнин 1957: 24-37], 1916-1917 წწ. მოუსინჯავს ჭიათურის რ-ის სოფ. რგანის ტერიტორიაზე მდებარე მღვიმეები: „გვარჯილას კლდე“, „ბნელი კლდე“, „საქაჯი კლდე“, „საძროხიას“, „ჩელტის თავის“ მღვიმეები. საბოლოოდ მას განსაკუთრებული ყურადღება „გვარჯილას კლდისთვის“ მიუქცევია და იგი ნაწილობრივ გაუთხრია კიდევ [Круковский 1916:6] [იხ. გვარჯილას კლდეში მოპოვებული მასალების მუზეუმისადმი გადაცემის აქტები. Акт о приеме материалов по пещерным остаткам Имеретинского района. 1918].

1957წ-დან საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილების არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ დ. თუშაბრამიშვილის ხელმძღვანელობით ჭიათურა-საჩხერის რაიონებში გეგმაზომიერი კვლევა-ძიებითი სამუშაოები დაიწყო.

დ. თუშაბრამიშვილმა ამ რეგიონში 70-ზე მეტი პალეოლითური (მათ შორის 13 სტრატოფიცირებული) ძეგლი გამოავლინა. სხვადასხვა ტიპის პალეოლითური ძეგლებიდან აღსანიშნავია ჯრუჭულის მღვიმე, სამგლე კლდე, შვალეთის მღვიმე, ორთვალა კლდე, სამერცხლე კლდე, ტოდონ-კლდე, ძუძუანას მღვიმე და კაცხის, ჭილოვანის, სარბების, კაუნარის, ჯოყოეთის ღია სადგომები. ეს ძეგლები პალეოლითის სხვადასხვა ეპოქას განეკუთვნება. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ დ. თუშაბრამიშვილის მიერ აღმოჩენილი და შესწავლილი მღვიმეებიდან რამდენიმე – ჯრუჭულა, ორთვალა კლდე, ძუძუანა, კოტიას კლდე და სხვ. საერთაშორისო მნიშვნელობის არქეოლოგიური ძეგლია. პალეონტოლოგიური თვალსაზრისით მეტად მნიშვნელოვანია შვალეთის მღვიმე.

1993 წ-დან აღნიშნული ექსპედიცია ორად გაიყო. ერთმა – ბ. ნ. თ. მეშველიანის ხელმძღვანელობით მუშაობა გააგრძელა დ. თუშაბრამიშვილის მიერ გამოვლენილ და ნაწილობრივ შესწავლილ მღვიმურ ძეგლებზე - ძუძუანის მღვიმესა და კოტიას კლდეში, მეორემ კი ჩვენი ხელმძღვანელობით სამუშაოები გააგრძელა ადრე აღმოჩენილ ძეგლებზე (“ჯრუჭულის მღვიმე”, “სამგლე კლდე”, “ორთვალა კლდე”, “ცუცხვათის მღვიმოვანი კოპლექსი”), გამოავლინა 15-მდე ახალი მღვიმური სადგომი და დაიწყო ახალ ძეგლთა კვლევა. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენ მიერ გამოვლენილი და კვლევის პროცესში მყოფი ორი მღვიმური სადგომი “უნდო კლდე” და “ბონდის მღვიმე” საერთაშორისო მნიშვნელობისაა და უკვე საკმაოდ ცნობილია სამეცნიერო წრეებში. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ 1996 წლიდან რიონ-ყვირილას აუზის ძველი ქვის ხანის შემსწავლელი არქეოლოგიური ექსპედიცია აქტიურად თანამშრომლობს უცხოურ სამეცნიერო ცენტრებთან და მათთან ერთად იკვლევს ქვის ხანის სხვადასხვა პერიოდის ძეგლებს. ეს სამეცნიერო ცენტრებია – ჰარვარდის უნივერსიტეტი (აშშ), იერუსალიმის ებრაული მუზეუმი (ისრაელი), საფრანგეთის ბუნების ისტორიის მუზეუმი და ადამიანის პალეონტოლოგიის ინსტიტუტი, ტარაგონასა (ესპანეთი), კონექტიკუტის (აშშ), კორკის (ირლანდია) უნივერსიტეტები. სავარაუდოდ, 2010 წ-დან ერთობლივ სამუშაოებში ოქსფორდის უნივერსიტეტი და ბრიტანეთის ბუნების მუზეუმი ჩაერთვება. ეს თანამშრომლობა საშუალებას გვაძლევს, უახლესი მეთოდისა და თანამედროვე ლაბორატორიული კვლევის საფუძველზე შევისწავლოთ კაცობრიობის ისტორიის ეს უმნიშვნელოვანესი მონაკვეთი.

პრაქტიკულად, თითქმის 130 წლიანი კვლევების შედეგად ზემო იმერეთში, დღეისათვის დაფიქსირებულია დაახლოებით 90-მდე სხვადასხვა ტიპის პალეოლითური ძეგლი. მათი გარკვეული ნაწილი საფუძვლიანად და სრულყოფილად არის შესწავლილი. ხუთ ძეგლზე

კვლავ გრძელდება ინტენსიური სამუშაოები და კვლევები.

ძეგლების ასეთმა რაოდენობამ, მეცნიერული კვლევის ინტენსივობამ და ახალმა აღმოჩენებმა ახალი შესაძლებლობები გამოკვეთა: კონკრეტული ძეგლების შესახებ ინფორმაციების მოკრების გარდა შესაძლებელი გახდა გარკვეული განზოგადებული დასკვნების გამოტანა ძველი ქვის ხანის ეპოქის ძეგლების შესახებ. აგრეთვე:

1. გაჩნდა საშუალება ძეგლების ზუსტი დათარიღებისა, მათ შორის ისეთი ძეგლებისა, რომლებიც 1960-1970-იან წლებში ითხრებოდა.

2. შეიცვალა თვითონ ქვის ტიპოლოგიური შესწავლის პრინციპები, რაც ადრე აღმოჩენილი მასალების რევიზიასა და ხელახალ დამუშავებას მოითხოვს.

3. დადგინდა, რომ რამდენიმე შუა პალეოლითური ძეგლი, კერძოდ, ჯრუჭულის მღვიმე, სამგლე კლდე და სხვ. მიეკუთვნება ადრე შუა პალეოლითოს და არა მის მოგვიანო პერიოდს, როგორც ეს მანამდე იყო მიჩნეული.

4. შესაბამისად, აუცილებელი გახდა ფინალური ქვედა პალეოლითოს კულტურების ადრე შუა პალეოლითურ კულტურებთან დაკავშირება, აგრეთვე, შუა პალეოლითოს ზედა პალეოლითზე გადასვლის გზებისა და შუადან ზედა პალეოლითზე გარდამავალი საფეხურების შესწავლა, ანუ ამ რეგიონში თანამედროვე ადამიანის გამოჩენის გზებისა და მექანიზმების გარკვევა.

5. შესაძლებელი გახდა ინტერდისციპლინარული კვლევების წარმართვა პალეოეკოლოგიის რეკონსტრუქციის მიმართულებით.

6. დაგროვილი ინფორმაცია და ახალი აღმოჩენები უკვე საშუალებას გვაძლევს პირველყოფილი ხელოვნების საკითხები გაცილებით უკეთ და სრულყოფილად შევისწავლოთ.

7. არის სიახლეც კვლევის მეთოდოლოგიაში – დაიწყო პალეოსეისმოლოგიის მიმართულებით მუშაობა, რაც საშუალებას იძლევა უკეთ იქნას გააზრებული პალეოკლიმატისა და სედიმენტაციის საკითხები.

ასეთი სახის კვლევების შედეგად მიღებული ინფორმაცია საშუალებას იძლევა რამდენადმე სრულად წარმოვიდგინოთ ისტორიის უზარმაზარი ეპოქის განმავლობაში მიმდინარე ცვლილებებთან დაკავშირებული ისტორიული პროცესები; თვალ-ყური ვადევნოთ ადამიანთა სოციალურ და სამეურნეო ცხოვრებას, პალეოგარემოსა და სხვ.

ჩვენი საველე სამუშაოების მიზანია ნეანდერტალელებისა და თანამედროვე ადამიანების კონკრეტული დასახლებებისა და სადგომების კვლევა. ჩვენთვის საინტერესოა ის საკითხები, თუ რით იკვებებოდნენ ეს ადამიანები, როგორ მოიპოვებდნენ საკვებს, როგორი იარაღებით სარგებლობდნენ, როგორ ითვისებდნენ და გამოიყენებდნენ ლანდშაფტს, რა ტიპის სოციალური ურთიერთობები იყო მათთვის დამახასიათებელი. ასევე, ვცდილობთ გავარკვიოთ, არსებობდა თუ არა რაიმე სახის კონტაქტები ამ კულტურულად და ბიოლოგიურად განსხვავებულ პოპულაციებს შორის იმ კრიტიკულ ეპოქაში (37-34000 BP), როდესაც ნეანდერტალელთა გადაშენება დაიწყო და პირველი თანამედროვე ადამიანები გამოჩნდნენ. **საქართველოს ტერიტორია, კონკრეტულად**

კი დასავლეთ საქართველო (იმერეთი), ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი რეგიონია, სადაც შესაძლებელია ნეანდერტალელთა და თანამედროვე ადამიანთა ურთიერთობების კვლევა.

როგორც ცნობილია, სამხრეთ კავკასია და საქართველოს ტერიტორია გზაჯვარედინია ევროპასა და აზიას შორის, რომელიც მთლიანად შემოსაზღვრულია დიდი და მცირე კავკასიონის ქედებითა და შავი და კასპიის ზღვებით [ტაბ. 1. სურ. 1, 2]. რეგიონი პალეოლითური ეპოქის დროს გეოგრაფიული “ჩიხი” იყო, სადაც არეალის სიმცირის გამო, სხვადასხვა კულტურა იძულებით კონტაქტობდა, იმ ფონზე, რომ ეს კულტურები ერთმანეთის კონკურენტები იყვნენ – ტერიტორიისა და საარსებო რესურსების ათვისებასა და სარგებლობის საკითხებში [Adler, Bar-Oz, Vekua, Tushabramishvili 2004. 52-55].

სამხრეთ კავკასიის იმ ტერიტორიაზე, სადაც განსახილველი ძეგლები მდებარეობს (იმერეთის რეგიონი), ფინალური შუა პალეოლითისა და ზედა პალეოლითის ეპოქაში, მთიანი რეგიონებისთვის დამახასიათებელი კლიმატი იყო – რბილი, ტენიანი. ისევე როგორც დღეს, ზედა პლეისტოცენში ღრმა ხეობებით დასერილი ეს ტერიტორია მდიდარი იყო ფლორითა და ფაუნით. ტყეებს ენაცვლებოდა ღია ლანდშაფტები, რაც უფრო მეტად მრავალფეროვანს ხდიდა გარემოს, მცენარეულ საფარსა და ცოცხალ ბიომასას, ვიდრე ეს არის ხშირი ტყეებით დაფარულ ადგილებში. ძველი ქვის ხანის, კაცობრიობრიობის ისტორიის ამ ყველაზე ხანგრძლივი ეპოქის განმავლობაში ჰავის პერიოდული ცვლილება ფოთლოვანი ტყეების წიწვოვანით ჩანაცვლებას განაპირობებდა, თუმცა ეს დიდად არ მოქმედებდა მსხვილ ძუძუმწოვართა მრავალფეროვნებასა და გავრცელებაზე. რეგიონი ბიოგეოგრაფიულ რეფუჯიუმს წარმოადგენს, რომელიც შემორჩენილია ზედა პლეისტოცენის ეპოქიდან (დაახლ. 140000-130000 წწ-დან). ეს გარემო პირობები გამოსწვეული იყო შავი ზღვიდან წამოსული თბილი და ტენიანი ჰავითა და დიდი კავკასიონის ქედით, რომელიც ჩრდილოეთიდან ცივი კლიმატის გავრცელებას ხელს უშლიდა.

ის, რომ ჩრდილოეთის ცივი ჰავა დიდ ზეგავლენას არ ახდენდა სამხრეთ კავკასიაზე, კავკასიონის სამხრეთ მთისწინა ზოლში, 1300 მ-ის სიმაღლეზე ზედა პალეოლითური ძეგლების არსებობით დასტურდება. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ადრე ზედა პალეოლითის ვერტიკალური გავრცელების ლიმიტად მიჩნეული იყო 800 მ., რაც სწორედ ცივი კლიმატური პირობებით აიხსნებოდა [Тушабрамишвили 1991. 453]. წინამდებარე სტატიაში შევჩერდებით ზედა პალეოლითურ ძეგლებზე, თანამედროვე ტიპის პირველყოფილ ადამიანებზე (**ჰომო საპიენს**), მათ ადაპტაციებზე, სოციალური ცხოვრების ნირზე, ეკონომიკურ სტრატეგიაზე და ა.შ.

განხილვის ობიექტებად, გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, სამი მღვიმური ძეგლი შევარჩიეთ: ორთვალა კლდე, ძუძუნას მღვიმე და ბონდის მღვიმე. ისინი სულ რამდენიმე კმ-თაა ერთმანეთისგან დაშორებული, სამივე მღვიმე მდებარეობს ხეობაში, კანიონში, რომელთა თავზეც პლატო და მეტნაკლებად გაშლილი სივრცეებია, რომლებიც რამდენიმე კმ-ში (2-4 კმ) მორიგი კანიონისებური ხეობით იზღუდება. ეს

მღვიმეები, რა თქმა უნდა, ერთ კარსტულ სისტემაშია გამომუშავებული, მდინარეებით პლატოს ჩატრა-დანაოჭებაც მეტ-ნაკლებად თანადროულად ხდებოდა.

ორთვალა კლდე.

მდებარეობს ქ. ჭიათურასთან, ოდნავ ჩრდ-დას-ით, სოფ. დიდი რგანის ტერიტორიაზე, მდ. ჭერულის, იგივე რგანისწყლის (მდ. ყვირილის მარჯვენა შენაკადი) მარჯვენა ნაპირზე, მდინარის დონიდან 35 მ-ის სიმაღლეზე, ზღვის დონიდან 530 მ-ზე [ტაბ. 1. სურ. 1, 2].

ორთვალა კლდე არის ეხი, რომელშიც ორი დარბაზი გამოიყოფა. აქედან მომდინარეობს მისი სახელწოდებაც. ორივე დარბაზის საერთო სიგანე 35 მ-ია, სიღრმე-14,5 მ, სიმაღლე – დიდი დარბაზის ცენტრში 7 მ-ია, შესასვლელში 2 მ. მღვიმეს აღმოსავლეთის ექსპოზიცია აქვს. იგი მშრალი და ნათელია.

მღვიმე აღმოჩენილია 1973 წ-ს ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის (დღეს ეროვნული მუზეუმი) რიონ-ყვირილას აუზის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმ. დ. თუშაბრამიშვილი). 1993 წ-დან ექსპედიცია ნ. თუშაბრამიშვილის ხელმძღვანელობით მუშაობს. 1997-2001 წწ. ექპედიცია თანამშრომლობდა ჰარვარდის უნივერსიტეტის, ხოლო, 2006-07 წწ. პარიზის ადამიანის პალეონტოლოგიის ინსტიტუტის პრეისტორიის მეკლევარებთან.

მღვიმეში დაფიქსირებულია 11 ლითოლოგიური ფენა. მე-2 და მე-3 ფენები ზედა პალეოლითის ეპოქას მიეკუთვნება, მე-4 კი ფენა მიზნეული იყო შუადან ზედა პალეოლითზე გარდამავალ ფენად [თუშაბრამიშვილი 1994] [ტაბ. 1. სურ. 3,4,5]. 1997-2001 წწ-ის კვლევების შედეგად მე-4 ფენაც ზედა პალეოლითის პერიოდს მიეკუთვნა და ამასთან მისი გარკვეული მონაკვეთები არეულად ჩაითვალა: ამ მონაკვეთებში შერეულია შუა და ზედა პალეოლითური მასალა [Adler, Bar-Oz, Belfer-Cohen, Bar-Yosef 2006]. ჩვენ მიერ მასალის ხელახალი შესწავლის, რეგიონში არსებული სხვა ზედა პალეოლითური ძეგლების მასალების გადახედვის, ასევე, ახალი ზედა პალეოლითური სადგომების აღმოჩენის შედეგად ხელახლა დგება ორთვალა კლდესა და სხვა სადგომებში გარდამავალი (შუადან ზედა პალეოლითზე) საფეხურის არსებობის საკითხი. ამის შესახებ მოგვიანებით ვისაუბრებთ.

ორთვალა კლდის შუა პალეოლითური ფენები 50000-36000 წწ-ით თარიღდება, ხოლო, ზედა პალეოლითური ფენები – 34000-19000 წწ-ით. ესში, ფაქტიურად, წარმოდგენილია ამ ორ ეპოქას შორის არსებული ორიათასწლიანი ინტერვალი (36000-34000), ეს ის პერიოდია, როდესაც აქ ადამიანი არ სახლობდა. თუმცა, აღსანიშნავია ისიც, რომ სხვადასხვა მეთოდით მიღებული თარიღების ინტერპრეტაცია განსხვავებულადაც შეიძლება. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ გარკვეული თარიღები კარგად ავსებს აღნიშნულ დროის შუალედს, შესაძლებელია ამ პერიოდისთვის მღვიმის უწყვეტი დასახლება ვივარაუდოთ.

[ტაბ.1].

Lab#	Layer	Material	14Cage BP+/-1σ	Weighted Mean	Age Cal BPhulu +/-1	Weighted Mean
RTT3824	2	Bone	21170+/-140	21170+/-140	25329+/-363	25329+/-363
AA38195	3	Charcoal	21580+/-230	21664+/-159	25799+/-534	25885+/-394
AA38196	3	Charcoal	21740+/-220		25987+/-583	
RTT3964	4b	Charcoal	27000+/-260	27000+/-	31742+/-201	31742+/-201
RTT3825	4b	Bone	23770+/-200	23770+/-200	28694+/-421	28694+/-421
AA38193	4c	Charcoal	30660+/-430	30486+/-323	34889+/-451	34704+/-316
AA38197	4c	Charcoal	30260+/-490		34520+/-444	
RTT4207	4c	Charcoal	31900+/-780		36380+/-1205	36269+/-344
RTT4210	4c	Charcoal	31800+/-500		35785+/-723	
RTT4209	4c	Charcoal	32200+/-400		35825+/-632	
RTT4208	4c	Charcoal	32200+/-550		36701+/-982	
RTT4211	4c	Charcoal	32300+/-550	34188+/-328	36809+/-966	
RTT45865	4c	Charcoal	32510+/-530		37020+/-897	
RTT4214	4c	Charcoal	34100+/-800		39146+/-1340	39475+/-559
RTT4213	4c	Charcoal	34600+/-600	38100+/-935	39781+/-911	
AA45864	4c	Charcoal	33700+/-620	38389+/-768	38861+/-1506	
RTT4212	4c	Charcoal	34300+/-650		39560+/-999	
RTT4725	4d	Bone	38100+/-935	42764+/-806	42714+/-805	42714+/-805

[Adler D., Bar-Oz G., Belfer-Cohen A., Bar-Yosef O. Tushabramishvili N. Boaretto E., Mercier N., Valladas H., Rink W. 2008. 8]

ორთვალა კლდის ზედა პალეოლითისთვის დამახასიათებელია, როგორც წაგრძელებული, ღამელარული ფორმები (მასლობელი აღმოსავლეთის აპმარიისა და დასავლეთ ევროპის გრავეტის მსგავსი), ასევე, ორინიაკული ნიშნებიც: კარენეს ტიპი, დიდი ზომის ღამელაზე ნაკეთები საფხეკი, არის ბიუსკეს ტიპის საჭრისები და რამდენიმე ორინიაკული ძვლის წვეტანა, ორნამენტირებული ძვლები [ტაბ. 2. სურ. 1, 2, 3].

მეტად მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ორთვალა კლდის ყველა კულტურულ ფენაში, მათ შორის იმ ფენაზე ძველ ფენაშიც კი, რომლის შემდგენაც ადამიანმა დროებით დატოვა ეს სადგომი, ფაუნისტური მასალის შემადგენლობაში ჯიხვის (*Capra caucasica*) ნაშთები ჭარბობს [ტაბ. 2. სურ 4]. ჩვენს ერთ-ერთ პუბლიკაციაში აღნიშნული გვაქვს, რომ

მღვიმე ძირითადად გამოყენებული იყო სეზონურად – გვიანი შემოდგომიდან ადრე გაზაფხულამდე [Adler, Bar-Oz, Belfer-Cohen, Bar-Yosef 2006]. ეს დასკვნა გამოიტანა არქეო-ზოოლოგ გაი ბარ-ოზმა, რომელმაც ფაუნისტური მასალა შეისწავლა. მისი აზრით, ძირითადად მონადირე-ბული იყო საშუალო ასაკის ცხოველები, რაც მან მათი გამრავლების ციკლსაც დაუკავშირა [Bar-Oz, Adler 2004]. იმ ფაქტს, რომ ორთავალა კლდის ბინადარი, როგორც ნეანდერტალელი, ისე თანამედროვე ადამიანი ერთნაირად ნადირობს ჯიხვზე, ვხსნიდით და ვხსნით ორივე სახეობის მიერ ჯიხვის საარსებო არეალისა და ქცევების შესახებ თანაბარი დონის ცოდნითა და ნადირობის მსგავსი მეთოდებით. ჩემს ადრინდელ შრომებში აღნიშნულია, რომ ადამიანი, რა თქმა უნდა, იმ ცხოველზე ნადირობს, რომელიც უფრო ხელმისაწვდომია. შესაბამისად, ამას ხელს უწყობს აღნიშნულ ტერიტორიაზე ამა თუ იმ სახეობის ცხოველის, ამ შემთხვევაში *Capra caucasica* სიმრავლე. ამ მოსაზრებას, ვეყრდნობოდით რა სხვადასხვა მეცნიერის, ასევე საკუთარ დაკვირვებას, ვხსნიდით არა მარტო სეზონური, არამედ, *Capras* დღე-ღამური მიგრაციებით. ამ სახეობისთვის დამახასიათებელია დღე-ღამეში დაახლოებით 2000 მ-ის სიმაღლეზე მიგრაციები (მაგ. ყუროს ქედი, ნაქერალა) [მარუაშვილი 1981]. ეს ინფორმაცია ბარ-ოზს არა აქვს გათვალისწინებული. მას დასკვნები გამოაქვს ზოგიერთი მეცნიერის მონაცემებზე დაყრდნობით (მაჭარაშვილი) [Adler, Bar-Oz, Vekua, Tushabramishvili 2004] და არ იყენებს სხვა ინფორმაციას, გარდა იმისა, რომ ჯიხვს ახასიათებს სეზონური მიგრაციები.

გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ პალეოლითის ეპოქაში, განსაკუთრებით მის ცივ მონაკვეთებში, ვერტიკალური ზონები დაბლა იყო დაწეული, ზოგიერთ შემთხვევაში 800-1000 მეტრითაც კი [Тушабрамишвили 1991]. ეს იმას ნიშნავს, რომ *Capra caucasica* მუდმივად არსებობდა იმ ტერიტორიებზე, სადაც ორთავალა კლდე მდებარეობს და, შესაბამისად, ეს არსება ყველა სახეობის ადამიანისთვის მუდამ ხელმისაწვდომი იყო.

სხვადასხვა ძეგლის კვლევის შედეგად მიღებული ინფორმაციები გვიბიძგებს საიმისოდ, რომ სხვა ვერსიებიც ვივარაუდოთ და მომავალში ამ მიმართულებებითაც ვიმუშაოთ.

საქმე ის არის, რომ ორთავალა კლდიდან სულ რამდენიმე კმ-ში არსებულ ძეგლებზე – ძუძუნასა და ბონდის მღვიმეებში დადასტურებულია ამავე პერიოდის, ამავე ასაკით დათარიღებული ზედა პალეოლითური ფენები. ეს ძეგლები გარკვეული ნიშნებით ერთმანეთს ჰგავს თუმცა, ამ მღვიმეების ბინადარი ზედა პალეოლითელი ადამიანის ნადირობის ძირითადი ობიექტი სხვა ცხოველებია. მიუხედავად ამისა, აღნიშნული მღვიმეების მოსახლეებს შორის, შესაძლოა, რაღაც კავშირებიც არსებობდა.

ბონდის მღვიმე ორთავალა კლდიდან დაახლოებით 7-8 კმ-ით არის დაშორებული. იგი მდებარეობს ქ. ჭიათურიდან 6 კმ-ის მანძილზე მის ჩრდ-დას-ით, სოფ. წირქვალის ტერიტორიაზე, თაბაგრების დელის მარჯვენა ნაპირზე, მდინარიდან 30 მ-ის სიმაღლეზე. მღვიმის აბსოლუტური სიმაღლე – 477 მ-ია. სოფ. წირქვალსა და სოფ. თაბაგრებს ბონდის

ხიდი აკავშირებს, რომლის ერთი საყრდენი ზუსტად მღვიმის თავზეა, რის გამოც ძველს აღნიშნული სახელი შეეკურნეთ.

ბონდის მღვიმის საერთო ფართობი დაახლ 101 კვ.მ. (121 არასრული კვადრატით). მისი ორიენტაცია (შესასვლელი) სამხრეთისკენ არის მიმართული. სიმაღლე შესასვლელთან 9 მ-მდეა. მღვიმის სიღრმე-11 მ, სიგანე-7მ.

მღვიმეში ითხრებოდა მხოლოდ 9 კვადრატით. ჯერჯერობით დადგენილია 8 ლითოლოგიური ფენა. მათი სიღრმე 0-ის ხაზიდან 3,30 მ-ია, ხოლო მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან – 0,90 მ, ე.ი. ფენების მთლიანი სიძლიავერე 2,40 მ-ია. I შრე არეულია და გვიანდელ ეპოქებს მიეკუთვნება. კერძოდ, აქ წარმოდგენილია ნეოლოთისა, თუ ენეოლითის, რკინის, ბრინჯაოსა და ფეოდალური ხანის არეული მასალა. დანარჩენ ფენებში ზედა პალეოლითის სხვადასხვა საფეხურის მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი მასალა აღმოჩნდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ექსპედიციამ ჯერ დადაქანამდე (იატაკამდე) დასვლა ვერ მოახერხა. შესაძლებელია, ქვედა ფენაში წარმოდგენილი იყოს უფრო ადრეული, მათ შორის შუა პალეოლითური ხანის მასალაც, რისი ნიშნებიც გამოჩნდა.

ბონდის მღვიმის ზედა პალეოლითურ ფენებში სულ 6883 ქვის ნივთი აღმოჩნდა. ნედლეულად ძირითადად გამოყენებულია კაჟი, მხოლოდ 63 ნივთია ობსიდიანის, 22-ანდეზიტ-ბაზალტის.

ყველაზე ინტენსიურად ათვისებული იყო IV და V ფენები.

საერთო იერით ბონდის ქვის ინდუსტრია ძუძუანის მასალას მოგვაგონებს. თუმცა, ბონდის მღვიმეში ინდუსტრია ძირითადად არამიკროლითური, ლამელარულია. საკმაოდ დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი ანატაკეციბიც. იარაღთა უმეტესობა ანატაკეციბზეა ნაკეთები, თუმცა, არც ლამელები და მიკროლამელებია ცოტა [ტაბ. IV სურ. 1,3,6] ძუძუანისა და ორთვალა კლდის მსგავსად გარკვეული ორინიაკოიდული ნიშნებიც შეიმჩნევა, კერძოდ, კარენეს ტიპის ფორმები (ნუკლეუსები, საჭრისები, შალაშინები), ასევე, არის დიდი ზომის ოვალურ ნამზადსა და ლამელაზე ნაკეთები რამდენიმე საფხეკი, ზურდაბლაგვებული ლამელები და მიკროლამელები, აგრეთვე, ძვლის იარაღები. აღსანიშნავია, ბაზალტის რიყის ქვებისგან დამზადებული ნივთების არსებობა. მსგავსი ნივთები ორთვალა კლდეში არ არის, მაგრამ მცირე რაოდენობითა და შედარებით განსხვავებული ფორმებით ძუძუანაში გვხვდება.

მღვიმეში დადგენილია ძვლის ნივთები, რომლებსაც ეტყობა ნაკაწრები (ძვლის დამუშავებისას შერჩენილი). ამას გარდა, მე-2 ფენაში 1 ცალი ძვლის იარაღი აღმოჩნდა (გახეხილ-გაპრიალებული წვეტანა, თუ საჭრისი) და ერთი ორნამენტირებული, დამწვარი ძვლის ფრაგმენტი. წიწვოვანი (თევზიფხური) ორნამენტი სამწახნაგა, გაგლუვებული ძვლის ბრტყელ წიბოზეა ნაკეთები. ორნამენტი (ნაკაწრები) ერთმანეთისგან თანაბარი მანძილით დაშორებულ რვა რიგად არის განლაგებული. ჯერჯერობით ამ სიმბოლოების სახე და ფუნქცია გაურკვეველია [ტაბ. 4].

აღსანიშნავია, მე-5 ფენაში აღმოჩენილი მძივი, რომელიც, შესაძლებელია, ზედა ფენებიდან იყოს აქ მოხვედრილი.

ძეგლების ასაკი [ლიონისა და მაიამის ლაბორატორიის მონაცემებით] :

Beta - 239225 19270 +/- 120 BP -19.4 o/oo 19360 +/- 120 BP

SAMPLE : S1: Bondi Cave (Georgia) B4 z= 110-140

ANALYSIS : AMS-Standard delivery

MATERIAL/PRETREATMENT : (bone collagen): collagen extraction: with alkali

2 SIGMA CALIBRATION : Cal BC 21670 to 20590 (Cal BP 23620 to 22540)

Beta - 239226 10850 +/- 40 BP -20.5 o/oo 10920 +/- 40 BP

SAMPLE : S2: Bondi Cave (Georgia) A4 z=145-165

ANALYSIS : AMS-Standard delivery

MATERIAL/PRETREATMENT : (bone collagen): collagen extraction: with alkali

2 SIGMA CALIBRATION : Cal BC 10980 to 10880 (Cal BP 12930 to 12830)

Beta - 239227 34940 +/- 340 BP -16.9 o/oo 35070 +/- 340 B

SAMPLE : S3 Bondi Cave (Georgia) B4 z= 230-280

ANALYSIS : AMS-Standard delivery

MATERIAL/PRETREATMENT : (bone collagen): collagen extraction: with alkali

Lab №	კვადრანტი	ფენა	(სიღრმე სმ)	Age radiocarbhone conventionnel BP	Age Cal BP 2 Sigma
SacA-12064	C3	III	130-150	14330+/-90	17636 -16655
Beta 2392225	B4	IV	110-140	19360+/-120	23620-22540
SacA-12065	C3	IV	150-160	14050+/-90	17150-6298
SacA-12065	C3	IV	170-190	20080+/-170	24491 -23608
Beta 2392226	A4	V	145-165	10920+/-40	12930-2830
SacA-12068	C3	V	203-230	24620+/-300	----
SacA-12067	C3	V	200-210	18010+/-140	21940-20840
SacA-12069	C3	VI	240-250	31270+/-640	----
Beta 2392227	B4	VII	230-280	35070+/-340	----

ახალი მონაცემების მიხედვით ყველაზე ქვედა ფენა 37000 BP თარიღდება, რაც ჯერჯერობით საქართველოს ზედა პალეოლითისთვის ყველაზე ადრეულია.

გათხრებისას აღმოჩენილი ფაუნისტური ნაშთები სულ 11 სახეობას ეკუთვნის. მათ შორის ბიზონის ნაშთები დომინირებს [ტაბ. 5]. არის *Capra caucasica*-ც. სამი განამარხებული ნაშთი გვიდასტურებს ძეგლზე გვარი ცხენის (*Equus*) არსებობას [ნიკოლოზ თუშაბრამიშვილი, თამარ აღაპიშვილი, მაია ბუხსიანიძე, ელისო ყვავაძე, ალექსანდრე მუსხელიშვილი, მარი-ელენ მონსელი, დავიდ პლოდლო 2009].

როგორც ვხედავთ, ორთავალა კლდისგან განსხვავებით, სადაც დომინირებს კავკასიური ჯიხვი, ბონდის მღვიმეში ბიზონი ჭარბობს. მსგავსი ვითარებაა ძუძუანის მღვიმეშიც.

აღსანიშნავია, რომ ბონდის V ფენაში ბავშვის საძირე კბილი აღმოჩნდა. [ტაბ. 5]

ძუძუანის მღვიმე მღებარეობს ბონდიდან სულ 3-4 კმ-ში, სოფ. მღვი-

მევის ტერიტორიაზე, ნიკრისის ხეობაში.

ძუძუანის მღვიმის ზედა პალეოლითი შემდეგნაირად ხასიათდება:

შრე A: ~5,000-6,300 BP; შრე B: ~11,000-13,000 BP: ბიპოლარული ნუკლეუსებიდან ატკეცილი ლამელები და მცირე ზომის ლამელები; შრე C: ~19,000-23,000 BP: ჭარბობს ლამელები, მცირე ზომის ლამელები და მიკროლითები, საფხეკები ანატკეცებზე, კარენეს ტიპის ნუკლეუსები; შრე D: ~26,000-32,000 BP: მიკროლითები, საფხეკები ანატკეცებზე, ორმაგი და ფრჩხილისებური საფხეკები. აქვე აღვნიშნავთ, რომ გამთხრელები უკანასკნელ ფენას ამ ბოლო დროს 34000 წლით ათარიღებენ.

ფაუნისტური მასალიდან აქ დომინირებს ბიზონი. ისევე, როგორც ბონდის მღვიმეში, ძუძუანაშიც წარმოდგენილია ცხენი.

როგორც ვხედავთ, ბონდისა და ძუძუანის მღვიმეების ათვისების პერიოდები თითქმის ერთი და იგივეა. ბონდის თარიღები რამდენადმე ავსებს ძუძუანის ჰიატუსებს, თუმცა, ჯერჯერობით არასრულად.

პალინოლოგიური და არაპალინოლოგიური მასალა. როგორც ძუძუანას მღვიმეში, ისე ბონდის მღვიმის ყველა ფენაში აღმოჩნდა შეღებილი გრეხილი მატყლის (ჯიხვის ბეწვი) და სელის ნაშთები. ეს არის ჯერჯერობით ყველაზე ადრეული ასეთი აღმოჩენა (35000 BP ბონდის მღვიმე, 34000-32000 BP -ძუძუანას მღვიმე). აღსანიშნავია, რომ მათი სიჭარბე დადასტურებულია იმ ფენებში, სადაც პალინოლოგიური და მიკროფაუნისტური მონაცემებით უფრო ცივი პერიოდებია ნავარაუდები. ეს არის IV-VI ფენები. აცივების პერიოდში მღვიმე უფრო ინტენსიურად იყო ათვისებული. ამის დასტურია დამწვარი ფიჭვის ხის ბევრი მიკრონაშთის არსებობა. ასევე, მატულობს იმ სარეველათა რაოდენობა, რომლებიც ადამიანის მიერ დატკეპნილ ადგილას იზრდება. მატულობს ჯიხვის ბეწვისა და სელის ბოჭკოს ოდენობა, მათ შორის არის დაგრეხილი და შეღებილიც. ეს საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ამ დროს არა თუ ძაფი არსებობდა და მოიხმარებოდა, არამედ უკვე ქსოვაც შეეძლოთ. მეცნიერებაში ადრეც იყო გამოთქმული ეს მოსაზრება (Soffer et al. 2000), რომლის მიხედვითაც ზედა პალეოლითურ ვენერებს სელისგან დამზადებული თავსაბურავები ახურავთ [ტაბ. V]. ჩვენი მასალა ამ სენსაციურ თეორიას ადასტურებს.

აღმოჩენილი პალინოლოგიური მასალის მიხედვით, ზედაპალეოლითურ დროს კალხეთის მთისწინეთში ცივი პერიოდები უფრო ხანგრძლივი იყო, ვიდრე თბილი (Э.В. КВАВАДЗЕ, Н.Д. ТУШАБРАМИШВИЛИ. 2008).

ამრიგად, ერთ რეგიონში, ერთი და იგივე პალეოგარემოში, სადაც კლიმატური პირობები და ლანდშაფტი ერთნაირია, ერთმანეთისგან მხოლოდ რამდენიმე კმ-ით დაშორებულ მღვიმეებში, რომლებიც თანადროულად არის ათვისებული ადამიანთა მიერ, რამდენადმე განსხვავებული ვითარებაა წარმოდგენილი: ორთავალა კლდეში ადრე ზედაპალეოლითელი ადამიანი ნადირობს, ძირითადად, კავკასიურ ჯიხვზე. ძუძუანასა და ბონდის მღვიმეების ბინადარნი – უმეტესად ბიზონზე, ორთავალა კლდის მონადირეებისგან განსხვავებით, ისინი ცხენებსაც მონადირებდნენ. ძუძუანისა და ბონდის მცხოვრებლებმა იცოდნენ სელისა და ჯიხვის ბეწვის გამოყენება, პრიმიტიულად ქსოვა და ღებვა.

მსგავსი რამ ორთავალა კლდეში ჯერ არ არის დადგენილი. მატერი-
ალური კულტურის თვალსაზრისით, ბონდისა და ძუძუანას მასალა
უფრო ახლოს დგას ერთმანეთთან, ვიდრე ორთავალა კლდის, თუმცა
მათ შორისაც არის განსხვავება (ძუძუანის მღვიმეში მასალა უფრო
მიკროლითურია, ვიდრე ბონდისა და ორთავალა კლდეში). აქვე ისიც
გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ყველა ძეგლს ერთი რამ აქვს საერთო – ორინ-
იაკოიდული და გრავეტული ნიშნების თანაარსებობა. როგორც ჩანს, ეს
საქართველოს ზედა პალეოლითისთვის დამახასიათებელია.

ზემო იმერეთის რეგიონში არსებულ ძეგლებზე მცირედ, მაგრამ
მაინც განსხვავებული ქვის ინდუსტრიების, საარსებო-სამონადირეო
სტრატეგიებისა და ტრადიციების არსებობა, შესაძლებელია, პირველყო-
ფილ ადამიანთა ჯგუფების თანაცხოვრება-ადაპტაციასა და ბუნებრივი
რესურსების და საარსებო არეალების გადანაწილებსთან იყოს დაკა-
ვშირებული. თუმცა, შესაძლებელია, ამ ძეგლების უკეთ დათარიღებამ
მათ შორის ქრონოლოგიური განსხვავებები დაგვანახოს, რაც, ალბათ,
იმის დამადასტურებელი იქნება, რომ ერთი და იგივე კულტურის მქონე
ხალხი სხვადასხვა ხეობაში სეზონურად, ან სხვადასხვა დროს სახლო-
ბდა, ან ადამიანთა ეს ჯგუფები განსხვავებული სახის მეურნეობისა თუ
ნადირობის სტრატეგიას იყენებდა.

Archeology

Nika Tushabramishvili

*Georgian National Museum, Rustaveli Avenue 3, 0105 Tbilisi, Georgia, Email:

The Upper Paleolithic of Western Georgia and Economical Activities of Anatomically Modern Humans

Summary

Our ongoing research in the caves of Western Georgia focuses on the settlement and subsistence behaviors of Neanderthals and Modern Humans. Specifically we are interested in understanding what Neanderthals and Modern Humans ate, how they acquired their foods, what kind of tools they made, how they moved around the landscape, and what their social relations were like. We are also interested in learning the nature of any contacts between these two culturally and biologically different populations during the critical period about 40000 years ago when Modern humans entered the Southern Caucasus and local Neanderthal population began to disappear.

In this article we deal with three Upper Paleolithic cave sites which are located in Upper Imereti region just in few km from each other (4-8 km). These are well-known sites - Ortvala Klde, Dzudzuana Cave and newly found Bondi Cave.

The landscape where these caves are situated are the similar. All of them are located in parallel gorges. The distance between the gorges is 4-8 km. According to pollen analysis and obtained datings the environment around these caves was the similar.

The inhabitants of Dzudzuana and Bondi caves were hunting mostly on *bisons* and *equuses*. In the same time the Neandertals and the Modern humans of Ortvala Klde traditionally were extracting the *Capra caucasuica* (95%).

The industry of Bondi and Dzudzuana cave are more or less similar but there are differences-the microliths are dominated in the material of Dzudzuana. The blade and bladelet oriented technology are represented in both sites.

The blade technology is represented in Ortvala Klde as well, but there are some orignacian features which are better represented in this cave than in other above mentioned sites.

Co-existence of orignacian and gravettian features is one of the characters of Upper Paleolithic of Western Georgia.

In Bondi and Dzudzuana caves there were discovered the most ancient flax and coloured fibers dated from 35000-34000.

Perhaps the differences between those contemporary sites can be explained by different economical activities of different groups, or by distribution of the habitat areas between them.

ბიბლიოგრაფია

1. თუშაბრამიშვილი ნ., აღაპიშვილი თ., ბუსხიანიძე მ., ყვავაძე ე., მუსხელიშვილი ა., მონსელი მ-ე. პლოდდო დ: 2009: რიონ-ყვირილას აუზის ძველი ქვის ხანის შემსწავლელი საერთაშორისო ექსპედიციის მიერ 2007 წ. ბონდის მღვიმეში ჩატარებული კომპლექსური კვლევის შედეგები. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. მოამბე. საბუნებისმეტყველო და პრეისტორიული სერია, 1. თბილისი.
2. ჯაყელი ნ. 2006: მიკროლითური ტექნიკის როლი დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითშიძეუძუნას მღვიმის ზედაპალეოლითური ფენების მასალებზე დაყრდნობით. ისტ.მ.კ. სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი.
3. **Тушабрамишвили Д.М.** 1991: Развитие Культуры. Грузия в антропогене. Тбилиси.
4. **Бернацкий А.** 1884: Ископаемые остатки пещерного человека и пещерных животных на Кавказе. Газета “Кавказ”, №255, 17 ноября, Тифлис.
5. **Замятнин С.Н.** 1957: Палеолит Западного Закавказья. I. Палеолитические пещеры Имеретии. Сборник Музея антропологии и этнографии. т. XVII. М.-Л.
6. Известия Кавказского музея. 1917: т. XI, вып. 1-2. Тифлис.
7. **КВАВАДЗЕ Э.В., ТУШАБРАМИШВИЛИ Н.Д.** 2008: МИКРООСТАТКИ ВОЛОКОН ЛЬНА И ШЕРСТИ В ПАЛИНОЛОГИЧЕСКОМ МАТЕРИАЛЕ ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ СЛОЕВ ПЕЩЕРЫ БОНДИ. Труды Института Палеобиологии. Тбилиси.
8. **Круковский С.** 1916: Акт о приеме материалов по пещерным остаткам

Имеретинского района. 1918. дело 4. с.6.

9. Adler D., Bar-Oz G., Belfer-Cohen A., Bar-Yosef O. 2006: Ahead of the Game. Middle and Upper Paleolithic Hunting Behaviors in the Southern Caucasus. Current Anthropology. Vol. 47, Number 1.

10. Adler D, Bar-Oz G., Vekua A., Tushabramishvili N. 2004:Paleolithic Hunting Practices. Caucasus Environment. 2 (7).

11. Adler D., Bar-Oz G., Belfer-Cohen A., Bar-Yosef O. Tushabramishvili N. Boaretto E., Mercier N., Valladas H., Rink W. 2008: Dating the Demise: Neanderthal Extinction and the Establishment of Modern Humans in the South Caucasus. 2008. Journal of Human Evolution. V.55 N.5. 1-17. A-267.

ილუსტრაციების აღწერილობა

ტაბ. I

სურ. 1 კავკასია.

სურ. 2 ზემო იმერეთი და პალეოლითური ძეგლების რუკა.

ტაბ. II

სურ. 1 ორთვალა კლდე. ხედი.

სურ. 2 ორთვალა კლდე. ხედი. არქეოლოგიური გათხრები

სურ. 3 ორთვალა კლდე. მცირე დარბაზი. ჭრილი.

სურ. 4 ორთვალა კლდე. მცირე დარბაზი. ჭრილი. დეტალი

სურ. 5 ორთვალა კლდე. ჭრილი.

ტაბ. III

სურ. 1 ორთვალა კლდე. ქვის იარაღები.

სურ. 2 ორთვალა კლდე. ძვლის იარაღები.

სურ. 3 ორთვალა კლდე. ორნამენტირებული ძვლები.

სურ. 4 *Capra caucasica*. კავკასიური ჯიხვი.

სურ. 5 ბონდის მღვიმე. ხედი და გეგმა.

ტაბ. IV

სურ. 1 ბონდის მღვიმე. ქვის მასალა. V ფენა.

სურ. 2 ბონდის მღვიმე. ქვის მასალა. II ფენა.

სურ. 3 ბონდის მღვიმე. ქვის მასალა. IV ფენა.

სურ. 4 ბონდის მღვიმე. ნუკლეუსი. I ფენა.

სურ. 5 ბონდის მღვიმე. ქვის მასალა. III ფენა.

სურ. 6 ბონდის მღვიმე. ქვის მასალა. IV ფენა.

სურ. 7 ბონდის მღვიმე. ქვის მასალა. VI ფენა.

სურ. 8 ბონდის მღვიმე. ძვლის იარაღი.

სურ. 9 ბონდის მღვიმე. ორნამენტირებული ძვალი.

ტაბ. V

სურ. 1 ბიზონი.

სურ. 2 ბონდის მღვიმე. მძივი.

- სურ. 3 ბონდის მღვიმე. ადამიანის კბილი.
 სურ. 4 ბონდის მღვიმე. გრეხილი, შეღებილი ძაფი.
 სურ. 5 ბონდის მღვიმე. სელის ბოჭკო.
 სურ. 6 ვილენდორფელი ვენერა.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Tab. I

- Fig. 1. Caucasus.
 Fig. 2. The Map of Upper Imereti Region. Paleolithic Sites.

Tab. II

- Fig. 1. Ortvala Klde. View.
 Fig. 2. Ortvala Klde. View. Archaeological excavations.
 Fig. 3. Ortvala Klde. The Section.
 Fig. 4. Ortvala Klde. The Section. Detail.
 Fig. 5. Ortvala Klde. The Drawing of the Section.

Tab. III

- Fig. 1. Ortvala Klde. Stone tools.
 Fig. 2. Ortvala Klde. Bone tools.
 Fig. 3. Ortvala Klde. Ornamented bones.
 Fig. 4. Capra caucasica.
 Fig. 5. Bondi Cave. View and a plan of the site.

Tab. IV

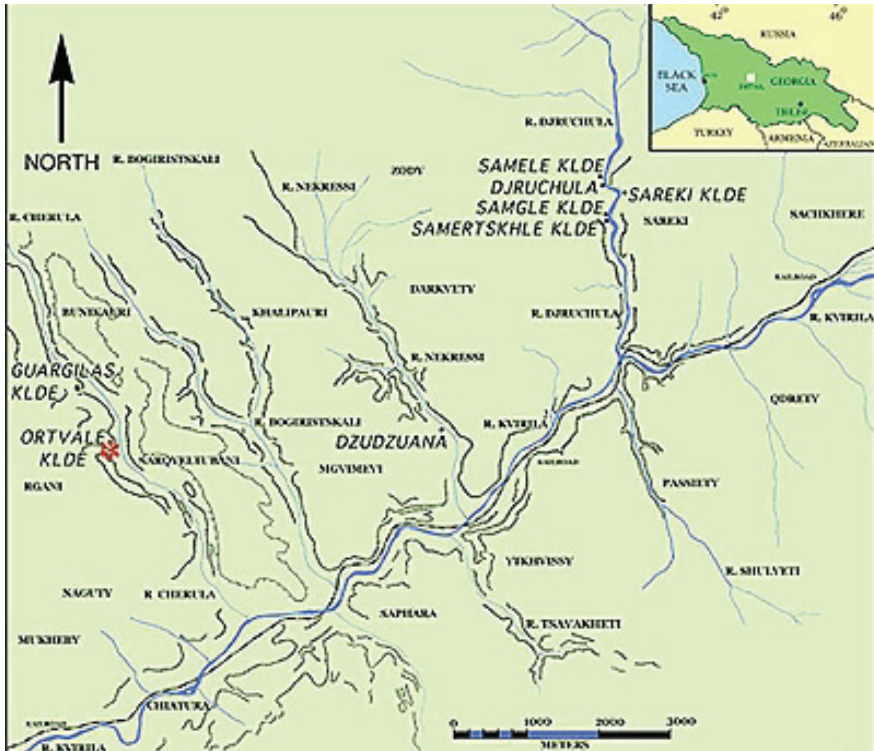
- Fig. 1. Bondi Cave. Upper Paleolithic Stone Material. Layer V.
 Fig. 2. Bondi Cave. Upper Paleolithic Stone Material. Layer II.
 Fig. 3. Bondi Cave. Upper Paleolithic Stone Material. Layer IV.
 Fig. 4. Bondi Cave. Upper Paleolithic Stone Material. Layer I.
 Fig. 5. Bondi Cave. Upper Paleolithic Stone Material. Layer III.
 Fig. 6. Bondi Cave. Upper Paleolithic. Stone Material. Layer IV.
 Fig. 7. Bondi Cave. Upper Paleolithic. Stone Material. Layer VI.
 Fig. 8. Bondi Cave. A bone tool.
 Fig. 9. Bondi Cave. Upper Paleolithic. Ornamented bone.

Tab. V

- Fig. 1. Bison
 Fig. 2. Bondi Cave. Bead
 Fig. 3. Bondi Cave. A human's tooth
 Fig. 4. Bondi Cave. Twisted, colored thread.
 Fig. 5. Bondi Cave. Flex.
 Fig. 6. Venus_of_Willendorf.

ტაბ. (Tab) I

სურ (Fig). 1



სურ (Fig). 2

ტაბ. (Tab) II



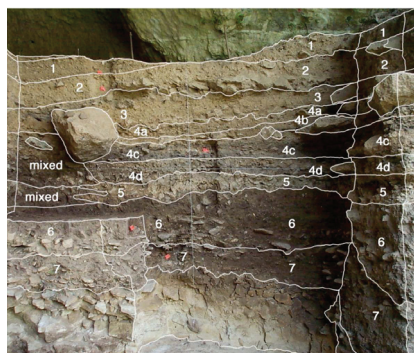
სურ (Fig). 1



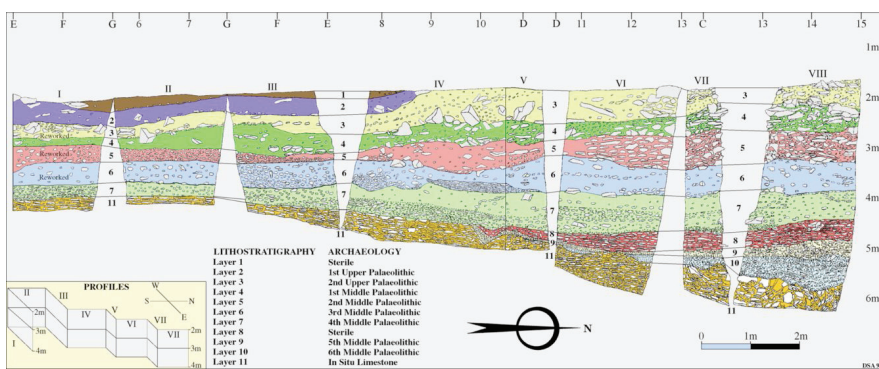
სურ (Fig). 2



სურ (Fig). 3



სურ (Fig). 4

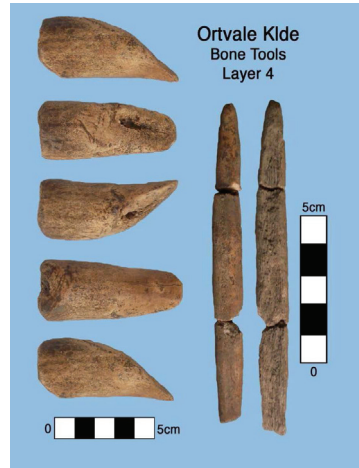


სურ (Fig). 5

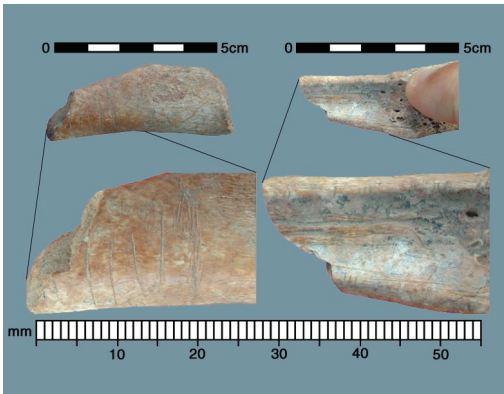
ტაბ. (Tab) III



სურ (Fig). 1



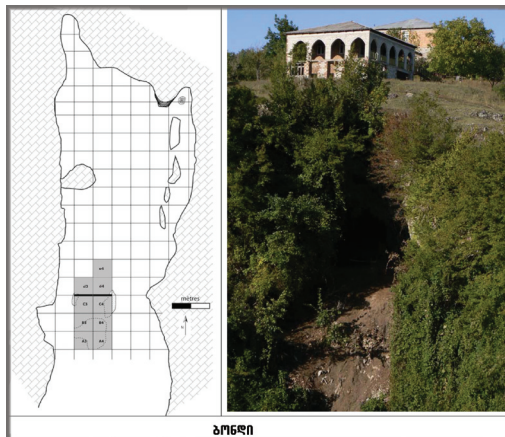
სურ (Fig). 2



სურ (Fig). 3

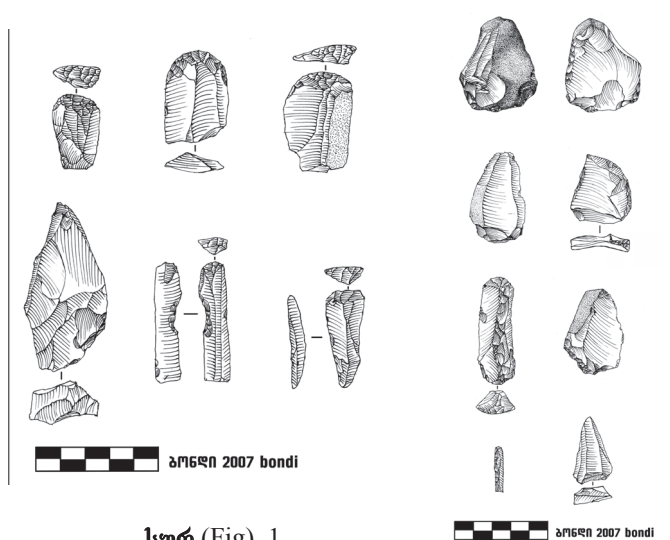


სურ (Fig). 4

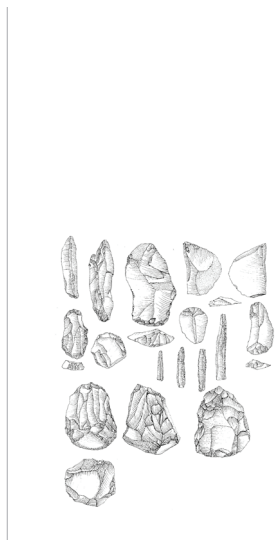


სურ (Fig). 5

გაბ. (Tab) IV



სურ (Fig). 1



სურ (Fig). 3



სურ (Fig). 2



სურ (Fig). 4



სურ (Fig). 5



სურ (Fig). 6



სურ (Fig). 7



სურ (Fig). 8



სურ (Fig). 9

ტაბ. (Tab) IV



სურ (Fig). 1



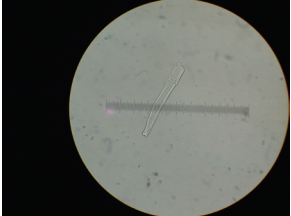
სურ (Fig). 2



სურ (Fig). 1



სურ (Fig). 2



სურ (Fig). 3



სურ (Fig). 4



სურ (Fig). 5